

Maria Lesz-Duk

PRZYIMKOWE KONSTRUKCJE TEMPORALNE W JĘZYKU POLSKIM

W języku polskim od zarania po dziś używa się na oznaczenie stosunków czasowych przysłówków, np. *jutro, wczoraj*, form przypadkowych bez przyimka, np. *tamtego dnia, jesienią, latem*, a także licznych wyrażeń przyimkowych, np. *w niedzielę, o czwartej, na Wielkanoc*.

Tematem tego artykułu będą przyimkowe sposoby oznaczania czasu w historii języka polskiego. Zajmiemy się tymi konstrukcjami przyimkowymi, które w różnym czasie wyszły w polszczyźnie z użycia.

Zagadnienie to nie zostało dotychczas szczegółowo opracowane, można jednak znaleźć nieco informacji na interesujący nas temat w literaturze naukowej. Z. Klemensiewicz¹ wspomina o różnorodności wyrażania pojęcia czasu w polszczyźnie historycznej, a K. Pisarkowa² pisze w sposób ogólny o wymarłych okolicznikach czasu.

W tym artykule za podstawę klasyfikacji przyjmujemy wyrażenia przyimkowe pełniące funkcję okoliczników czasu. Materiał przykładowy został zebrany z tekstów literackich od XIV–XX w., a także ze słowników.

za + D

Wyrażenie przyimkowe *za + D* oznacza czas najczęściej miniony, określony przez to, co się w nim dzieje, przez czyjąś działalność lub osobę działającą, np. *to się zdarzyło za dawnych czasów*. Jest to konstrukcja uwarunkowana syntaktycznie, gdyż posiada w swym składzie prawie zawsze przydawkę przymiotną lub rzeczowną; rzadko zdarza się użycie bez przydawki,

¹ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1965, s. 428.

² K. Pisarkowa, *Historia składni języka polskiego*, Wrocław 1984, s. 79–81.

np. Przyjechał *za dnia*. Jej zawartość leksykalną stanowią przede wszystkim określniki czasu, sporadycznie zaś inne wyrazy, np. *za panowania Kazimierza Wielkiego*.

Obecnie konstrukcja ta ma wyraźnie ograniczony skład leksykalny, np.: *za czyjeś panowania, za dawnych czasów, za mojej pamięci*; w dawnej polszczyźnie (do XVIII w. włącznie) zakres jej użycia był znacznie szerszy. Oto przykłady od XIV–XVIII w.: *Zagego dny wigechal farao Egipski przecyw krolyu Asyrskcmv BZ 127 d, w. 26, Za tego czasu poslal [...] krol babylonski lysti BZ 20 a, w. 12, A gdy sie narodzil Jezus w Bethleem Judy za dniow Heroda krola. HarmEw 411, za lat dawniejszych i ludzie obyczajów byli pobożniejszych. KochDZ II 133, Niesłychana to była rzecz za pierwszych dawnych krolów. GórnPis II 426, Tacyć byli krolowie za wieku starszego, RejZwierz 40, Tak było w Rzymie za czasów cesarza Juliusza BroszPol 27, za jej młodych lat był dobry świat. SatMiesz 180, Kiedy za starych wieków sprawiano pogrzeby, Najmowano ćwiczone białęglowy, PotMor I 38, zbytek był w Rzymie za cesarzów, StaszDzien 193.*

z + D

Wyrażenie przyimkowe *z + D* oznacza okres miniony dziania się czegoś lub początek czegoś w czasie. Obecnie spotykane jest tylko w skostniałych zwrotach, typu: *z rana, z wieczora, z tamtych czasów*, a do wieku XIX włącznie było to żywe wyrażenie przyimkowe na określenie czasu. Oto przykłady od okresu najdawniejszego po wiek XIX: *Bylszem szmłodosczy wroszkoszy Żale 211, krol Herod z dawnego czasu pożądał miłościwie widzieć [...] Jezucrista Rozm 796, uczmy sie jeszcze z dzieciństwa wyznawać tej świętej możności RejZwierc I 54, Ja wesołej dusze nie czuję z młodości, Grabow 23, [Katharzyna] z młodych lat znacznie od Pana Boga umiłowana iest. SkarŻyw 354, Ten za najmędrszego z dawnych czasow był miany. LubRozm IV 134, Z młodu raz podrwiwszy, Czemu byś mógł uczynić dosyć, PotMor I 50, nauczywszy się z młodości zawsze gonić, przykroćby [...] było uciekać; PasPam 387, ja także z lat młodych Alwar gryzłem w szkole. ZabłSar 113, Z młodych lat ćwiczył się w malarstwie, KarpDz IV 185, przywykłem do życia oszczędnego z młodu, MickDzP IV 345, Z małego do pracy nawykłem. RzewPam 6, Gdy się człek z dzieciństwa wprawia, to i do biegleści dojdzie, Sienk. Pot. IV, 47, SD s. v. z, Już z dziecka przykładal się do rycerskiego rzemiosła. Kaczk. Olbracht I, 23, SD s. v. z.*

W większości tych przykładów dziś użylibyśmy wyrażenia przyimkowego *od + D*, np.: *Od małego, od dziecka, od kolebki. SPP s. v. od.*

o + Msc

Wyrażenie przymiolkowe *o + Msc* oznacza lokalizację w czasie i ma ograniczony skład leksykalny. Dziś używane jest na określenie godzin lub części doby, np.: *o godzinie siódmej, o świcie, o północy, o zachodzie słońca*.

W polszczyźnie siedemnastowiecznej spotyka się wyrażenie przymiolkowe *o + Msc* na oznaczenie dni tygodnia, typu: *o wtorku, o piątku*, np.: *o poniedziałku* jednak albo najdalej *o wtorku* stanę pewnie u Wci SobList 95, spodziewam się jej *o niedzieli*; SobList 111, Będę dostatecznie o wszystkim wiedziała *o środzie*, SobList 31.

Omawiane wyrażenie przymiolkowe występuje od XVI do XVIII wieku włącznie także z nazwami świąt. Przykłady: Naświętze zasię owsa *o świętym Szczepanie*, RejZwierz 201, Słone mięso *o ś. Marcynie* solić umiejętny ma. Gostom 58, uczynić mu dziurę taką *o Bożym Narodzeniu*, coby u sąsiada lata doczekał. Gostom 37, Sejm powinien być tylko *o świętym Michale*, NiemcPow 49.

Wyrażenie przymiolkowe *o + Msc* używane było również od XIV do XIX wieku na określenie pory dnia. Oto przykłady: ywiszly *opołudnyv* BZ 112 a, w. 3, Bóg mnie wybawi Rano i *o południu*, Grabow 50, Gotuj sto for *o jutrze* do dziory tarasu. PotMor I 516, Pan *o ranku* dąży do banku podjąc pieniądze. Ejs. Bajki 10, SD s. v. *o*. Jeszcze u Staffa występuje taka konstrukcja, np.: wracał *o wieczorze*, Staff 19.

Również wymarły wyrażenia typu: *o wieczornej chwili, o tym czasie, o zachodniej dobie*, częste w języku polskim od XVI do XIX wieku. Przykłady: *o wieczornej chwili* Zelisławskiego niewinnie zabili KochFrasz 30, *o tym czasie* do domu przychodzą? Facec 154, Zamek dreźnieński w grudniu *o głuchej nocy* opanował. Narusz. Hist. IV, 98, SD s. v. *o*, płynąłem *o zachodniej dobie*, Lenart 99, *O blasku miesiąca* wróć słuhać, jak szumi ta wierzba płacząca. Słow.Ballad. 70, SD s. v. *o*.

Obecnie są już przestarzałe użycia wyrażenia przymiolkowego *o + Msc* na oznaczenie pór roku, np.: Drzewa [...] były czerwone, jak *o jesieni*. Goj. Dziew. I, 117, SD s. v. *o*, *O wiosnie* u każdego ciężki przednówek. Kaczk. Anunc. I, 183, SD s. v. *o*.

za + N

Wyrażenie przymiolkowe *za + N* oznacza czas równoczesny z innym wydarzeniem i pojawia się w polszczyźnie do XIX w. włącznie. Obecnie jest już w tej funkcji przestarzałe, bowiem używamy przymiolków *podczas* z dopełniaczem lub *w czasie* z dopełniaczem. W formie narzędnika rzadko tutaj występują określniki czasu, najczęściej są to nazwy czynności. Oto

przykłady wymarłych konstrukcji od XVI do XIX w.: nieślachcic [...] będzie musiał wielkim staraniem i *za długim czasem* dochodzić tego, GórnPis I 83, Spowiedałem się też w Częstochowej *za tą bytnością* i prosiłem rozgrzeszenia PasPam 320, książki [...] da Bóg *za przybyciem* moim odbiorę z łaski WMć Pana ZaIKor 47, *za powrotem* moim do Warszawy znalazłem wielką paczkę pism NarKor 48, W Litwie *za wkroczeniem* wojsk francuskich i polskich zawiązano po województwach konfederacje MickTad 373, SD s. v. *za, Za danym* z działła strzałem wojsko z obu stron uderzyło na wały. Moracz. Dzieje IX, 57, SD s. v. *za*.

w + B

Wyrażenie przyimkowe *w + B* w funkcji okolicznika czasu należy do części spotykanych w polszczyźnie. Oznacza pewien przeciąg czasu, w którym odbywa się czynność. W formie biernika używane są nazwy dni tygodnia (np. *we czwartek, w środę*), pory roku (np. *w zimę, w lato*), części doby (*w dzień, w noc*) oraz inne określniki czasu z obligatoryjną przydawką (np. *w tamten dzień, w każdą noc*). W polszczyźnie od XIV–XVII w. włącznie spotykamy konstrukcje, które zostały wyparte bądź przez inne wyrażenia przyimkowe, bądź przez formy przypadkowe bez przyimka. Oto przykłady: *on wdzen szódny* naszód przydze Kgn 3 (dziś: *sądneho dnia*), *Ne porzucay me w czas starosci* Pfl 70, 10 (dziś: *w czasie starości*), *I odpoczynól wszyodni dzen* odewszego dzala, BZ 1 d, w. 16–17 (dziś: *siódmego dnia*), *W polnoci* wstawalem ku chwalenyu czebie ModWac 55 (dziś: *o północy*), *Wkthorą godzyną* ssandzya ma ssądycz KodDzik 85 (dziś: *o której godzinie*), *W ktori koly dzen* wzowa czie y slysis mye ModWac 76 (dziś: *któregokolwiek dnia*), *Cnota u mnie bywa w każdy dzień*, FraszMiesz 155 (dziś: *każdego dnia*), *Przez niemieszkane miejsca* biegła *w one czasy*, KochPOrl I 9 (dziś: *w tych czasach*).

na + Msc

Wyrażenie przyimkowe *na + Msc* w funkcji okolicznika czasu występuje w polszczyźnie stosunkowo rzadko. Oznacza pewną porę czasu, w której odbywa się czynność. W formie miejscownika używane są nieliczne leksemy, np.: *na jesieni, na chrzcie, na wyjeździe*, itp.

W historii języka polskiego spotykamy konstrukcje zastąpione potem przez inne wyrażenia przyimkowe lub przez formy przypadkowe bez przyimka. Oto przykłady od XIV–XIX w.: *Wstanõ na switanu* Pfl 56, 11 (dziś: *o świcie*), *kmieć ma na pierwszym roku* len siać Gostom 27 (dziś: *w pierwszym roku*), *prawo każe na pierwszym dniu* marszałka obrać, KonPis I 154 (dziś:

pierwszego dnia), Monarchowie *na dniu 14 października* rozjechali się. Niemc. Pam. 1807, s. 155, SD s. v. *na* (dziś: *dnia 14 października*), Nasza Celina powiła *na dniu trzecim maja* chłopca. Mick. Listy II 437, SD s. v. *na* (dziś: *dnia trzeciego maja*).

na + B

Wyrażenie przymkowe *na + B* występuje w języku polskim na oznaczenie pór roku (*na zimę, na wiosnę*), dni tygodnia (*na poniedziałek, na środę*), miesięcy (*na maj*), godzin (*na trzecią, na siódmą*).

W historycznej polszczyźnie od XV do XVII w. włącznie używane też były konstrukcje z obligatoryjną przydawką typu: *na każdy dzień, na każdą godzinę*, dziś zastąpione przez bezprzymkowy dopełniacz. Oto przykłady: Gdy my molwyō *na kaszdy dzyen* gdzie yest bog Ppuł 41, 15, bojaźń nie ciężkać, kicdy *na każdą godzinę* mozesz nadziewać śmierci GórnPis II 361–362, [młynarz] ma to zawsze oględować *na każdy dzień*. Gostom 53, Iżć to *na każdy rok* postępować będę, RejZwierz 50, *Na każdy dzień* umiera, kto się śmierci boi, PotMor I 304.

przy + Msc

Wyrażenie przymkowe *przy + Msc* w funkcji okolicznika czasu pojawia się stosunkowo rzadko, np.: *przy obiedzie, przy niedzieli, przy końcu miesiąca, przy pierwszym spotkaniu*. Oznacza porę dziania się czegoś. W dawnych tekstach spotykane są przykłady, w których dziś użylibyśmy przymka *podczas* z dopełniaczem. Oto one: Przeto my w swobodzie *Przy świętej pogodzie*, W kościele wiernych czci chwały zażyjem JurkUtw 95, *Przy pogodnych dniach* wyjeżdża na polowanie zajęcy, ZałKor 352.

po + B

Wyrażenie przymkowe *po + B* w funkcji nazywania stosunków czasowych występuje do XVII w. włącznie. Obecnie zachowuje się w utartych związkach typu: *po wszystkie czasy, po dziś dzień*. Oto przykłady wymarłych konstrukcji od XIV do XVII w.: Bog [...] se bōdże gniewacz *powszitzky dny*. Pfl 7, 12, Aia cyō vczynyō stroszem głowi mey *powszitzki dny* BZ 105 b, w. 17, Tulaczem asbyegem bōdziesz *powszitzky czasy* zywota twego BZ 3b, w. 23, pracować *po te czasy* trzeba Gostom 72, *po te czasy* nieczęsto pisywał SobList 55.

Konstrukcje te wyrażają czas, w którym toczy się akcja 'w ciągu, przez' i wychodzą z obiegu po XVII wieku. Dziś użylibyśmy tutaj wyrażen

przymkowych przez + *B* lub w ciągu + *D*, np.: Mieszkał tam przez kilka tygodni. Ciągnęło się to przez rok. SPP s. v. przez, W ciągu ostatniego dziesięciolecia wybudowano w naszym mieście kilka osiedli. SPP s. v. ciąg.

ku + C

Wyrażenie przymkowe *ku* + *C* dla oznaczenia czasu jest obecnie przestarzałe³; pojawia się niekiedy w języku pisanym, a w mowie potocznej nie występuje (np. *ma się ku wiosnie*).

W dawnej polszczyźnie było używane w szerokim zakresie i oznaczało zbliżanie się, nadchodzenie jakiejś pory dnia, roku, okresu życia lub wskazywało na moment czasu, z nastaniem którego coś się działo. Oto przykłady od XIV do XIX w. włącznie: Obroczeni bōdзецze *ku* wieczoru Pfl 58, 7, pan Wapowski nie przyjechał *ku* obiadu na Prądnik, GórnPis I 366, [kwiaty] na wiosnę pięknie zakwitną, *ku* jesieni poschną, RejZwierc I 237, Chorągwie ordynują na podjazd, aż się zemknęło *ku* wieczorowi. PasPam 126, Wieś, na której *ku* schyłku wieku osiadł, ma już bowiem lat przeszło siedemdziesiąt. Kras. Podst. 281, SD s. v. *ku*, *ku* starości chce się fagasować wielkim panom PrusLalk I 261, *Ku* końcowi tego miesiąca opuszczę Berlin. Chopin Wyb. 30, SD s. v. *ku*.

Dzisiaj w tych przykładach użylibyśmy wyrażen przymkowych *około* + *D* lub *do* + *D*, np.: *Około* połowy lipca wyjechał na urlop. SPP s. v. *około*, Studiował *do* wybuchu wojny. SPP s. v. *do*.

Jak wynika z omówionego materiału, wiele okoliczników przymkowych o znaczeniu temporalnym wyszło z użycia. Wymieranie takich okoliczników ma charakter głównie leksykalny, a nie strukturalny, bowiem znikają pewne możliwości leksykalnego wypełnienia schematu składniowego. Dla przykładu wychodzą z użycia wyrażenia *o wiosnie*, *o poniedziałku*, *o wtorku*, *o Bożym Narodzeniu*, ale pozostają *o piątej godzinie*, *o północy*, *o zmierzchu*.

Obecnie nie używa się w funkcji okolicznika czasu wyrażen przymkowych *z* + *D*, *za* + *N* i *ku* + *C*, a szczątkowo zachowują się wyrażenia *po* + *B* i *przy* + *Msc.* te wyrażenia przymkowe zostały wyparte przez inne wyrażenia przymkowe lub przez dopełniacz bez przymka.

Powodem zamierania pewnych okoliczników czasu jest dążenie języka do pozbywania się nadmiaru konstrukcji przymkowych pełniących tę samą funkcję określania stosunków temporalnych, a także potrzeba precyzyjniejszego i wyrazistszego nazywania takich stosunków.

³ Por. hasło *ku* w *Słowniku języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego.

WYKAZ SKRÓTÓW

- BroszPol – *Sześć broszur politycznych z XVI i początków XVII stulecia*, Wyd. B. Ulanowski, Kraków 1921, BPP 76.
- BZ – *Biblia królowej Zofii (szarospatacka)*, wyd. S. Urbańczyk i V. Kwas, Wrocław 1965–1971.
- Facec – *Facecye polskie z r. 1624*, wyd. A. Brückner, Kraków 1903, BPP 47.
- FraszMiesz – *Polska fraszka mieszczańska. Minucje sowiżrzańskie*, oprac. K. Badecki, Kraków 1948, BPP 88.
- Gostom – A. Gostomski, *Gospodarstwo*, oprac. S. Inglot, Wrocław 1951, BN I 139.
- GórnPis – Ł. Górnicki, *Pisma*, t. 1–2, oprac. R. Pollak, Warszawa 1961.
- Grabow – S. Grabowiecki, *Rymy duchowne (1590 r.)*, wyd. J. Korzeniowski, Kraków 1893, BPP 26.
- HarmEw – *Harmonia ewangeliczna*, [w:] S. Vrtel-Wierczyński, *Wybór tekstów staropolskich*, s. 393–435.
- JurkUtw – J. Jurkowski, *Utwory panegiryczne i satyryczne*, oprac. Cz. Hernas i M. Karplukówna, Wrocław 1968, BPP s. B nr 18.
- KarpKor – *Korespondencja Franciszka Karpińskiego z lat 1763–1825*, oprac. T. Mikulski, Wrocław 1958.
- KarpDz – *Dziela Franciszka Karpińskiego wierszem i prozą*, t. 1, 4, Warszawa 1806.
- Kgn – *Kazania gnieźnieńskie*, wyd. S. Vrtel-Wierczyński, Poznań 1953.
- KochDz – J. Kochanowski, *Dziela polskie*, t. 1, 2, oprac. J. Krzyżanowski, Warszawa 1967.
- KochFrasz – *Fraszki Jana Kochanowskiego*. W Krakowie w drukarni Lazarzewey 1584, Wrocław 1953.
- KochPorl – *Orland szalony*, przykład P. Kochanowski, t. 1, 2, wyd. J. Czubek, Kraków 1905, BPP 50.
- KodDzik – *Kodeks Dzikowski*, wyd. F. Piekosiński, Archiwum Komisji Prawniczej III, Kraków 1895, s. 1–172.
- KonPis – S. Konarski, *Pisma wybrane*, t. 1, 2, Warszawa 1955.
- Lenart – T. Lenartowicz, *Wybór poezji*, oprac. J. Nowakowski, Wrocław 1972, BN I 5.
- LubRozm – S. H. Lubomirski, *Rozmowy Artaxessa y Ewandra*, Warszawa 1694.
- MickDzP – A. Mickiewicz, *Dziela poetyckie*, t. 1–4, Warszawa 1965.
- ModWac – *Modlitwy Wacława*. Zabytek języka polskiego z wieku XV, wyd. L. Malinowski, Kraków 1875.
- NarKor – *Korespondencja Adama Naruszewicza 1762–1796*, oprac. J. Platt, Wrocław 1959.
- NiemcPow – J. U. Niemcewicz, *Powrót posła*, oprac. J. Maciejewski, Wrocław 1959.
- PasPam – J. Ch. Pasek, *Pamiętniki*, wyd. J. Czubek, Kraków 1929.
- Pł – *Psalterz floriański lacińsko-polsko-niemiecki*, wyd. R. Ganszyniec, W. Taszycki, S. Kubica, Lwów 1939.
- PotMor – W. Potocki, *Moralia*, t. 1, 2, 3, wyd. T. Grabowski, J. Łoś, Kraków 1915–1918.
- Ppuł – *Psalterz puławski*, wyd. S. Słoński, Warszawa 1916.
- PrusLalk – B. Prus, *Lalka*, t. 1–2, Warszawa 1959.
- RejZwierc – M. Rej, *Zwierciadło*, t. 1–2, wyd. J. Czubek, J. Łoś, Kraków 1914.
- RejZwierz – M. Rej, *Zwierzyniec (1562 r.)*, wyd. W. Bruchnański, Kraków 1895, BPP 30.
- Rozm – *Rozmyślanie o żywocie Pana Jezusa*, wyd. A. Brückner, Kraków 1907, BPP 54.
- RzewPam – H. Rzewuski, *Pamiętki Soplicy*, Warszawa 1978.
- SatMiesz – *Polska satyra mieszczańska. Nowiny sowiżrzańskie*, oprac. K. Badecki, Kraków 1950, BPP 91.

- SD – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 1–11, Warszawa 1958–1969.
- SkarŻyw – P. Skarga, *Żywoty świętych starego i nowego zakonu*, cz. I, Kraków 1615.
- SL – S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, wyd. II, Lwów 1854–1860.
- SobList – J. Sobieski, *Listy do Marysieńki (z lat 1665–1683)*, oprac. L. Kukulski, Warszawa 1962.
- SPP – *Słownik poprawnej polszczyzny*, red. W. Doroszewski, H. Kurkowska, Warszawa 1973.
- Staff – L. Staff, *Wybór poezji*, oprac. M. Jastrun, Wrocław 1963.
- StaszDzien – *Dziennik podróży Stanisława Staszica 1789–1805*, wyd. Cz. Leśniewski, Kraków 1931.
- ZabłSar – F. Zabłocki, *Sarmatyzm*, Warszawa 1950.
- ZałKor – *Korespondencja Józefa Andrzeja Załuskiego 1724–1736*, oprac. B. Kupść, K. Muszyńska, Wrocław 1967.
- Żale – *Żale umierającego (Skarga umierającego)*, [w:] S. Vrteł-Wierczyński, *Wybór tekstów staropolskich*, s. 210–215.

Maria Lesz-Duk

TEMPORAL PREPOSITIONAL CONSTRUCTIONS IN THE POLISH LANGUAGE

This article deals with the already obsolete prepositional ways of denoting time in the history of the Polish language.

Adverbials of time in Polish were expressed by the following prepositional structures: za + Dopełniacz (za + Genitive – *za jego dni coś się stało*) something happened in his days; z + Dopełniacz (z + Genitive – *uczymy się tego z dzieciństwa*) let us learn it from the childhood; o + Miejscownik (o + Locative – *przyjechał o środzie, przybył o poniedziałku*) he arrived on Wednesday, he came on Monday; za + Narzędnik (za + Ablative – *za przybyciem moim do Warszawy odbiorę paczkę*) I will collect the parcel on my arrival to Warsaw; na + Miejscownik (na + Locative – *wstanę na świtanie*) I will get up at daybreak; na + Biernik (na + Accusative – *młynarz ma to oglądać na każdy dzień*) the miller is to see it every day; przy + Miejscownik (przy + Locative – *przy pogodnych dniach wyjeżdżam na polowanie*) on sunny days I go hunting; po + Biernik (po + Accusative – *będzie panować po wszystkie dni*) he will reign till the end of time; ku + Celownik (ku + Dativ – *drzewa ku jesieni poschną*) the trees will wither towards springtime.

These prepositional adverbials of time have been superseded first of all by other prepositional phrases, less frequently by Genitive case without a preposition.